

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES
Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2023): 164-186

Hadislerin Tefsir Kaynaklarında Kullanımı (el-Alak Sûresi Örneği)
The Use of Hadîth in Tafsîr Resources (The Example of Sûrah al-Alaq)

Garip Aydın

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Ana Bilim Dalı
Assistant professor, Aksaray University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Hadith
Aksaray, Türkiye

garipaydin@aksaray.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4697-6327>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Mayıs/May 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Temmuz/July 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2023

Atıf / Citation

Aydın, Garip. "Hadislerin Tefsir Kaynaklarında Kullanımı (el-Alak Sûresi Örneği)". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz/July 2023), 164-186. <https://doi.org/10.54122/umde.1307277>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Garip Aydın).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / Licence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Öz

Yüce Allah, ilâhî kitaplarını tek başına değil, onları açıklayan ve uygulayan peygamberlerle birlikte göndermiştir. Zira kitapları açıklayan ve onları hayatla birleştiren peygamberler olmasa vahiy metinlerinin çok farklı anlamlarda kullanılması kaçınılmaz olacaktır. Nitekim tarihi süreçte bunların çeşitli örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda son ilâhî kitap olan Kur'ân'ın anlaşılmasında Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini içeren hadislerin tefsir kaynaklarına nasıl katkı sağladığı, hadisler olmadığı zaman âyetlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında ne gibi sorunların yahut nasıl bir İslam anlayışının ortaya çıktığı nüüzül sırasına göre ilk sûre özelinde araştırılacaktır. Buna göre, rivayet tefsirlerinden Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiu'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân'*, akıl ve nakli birlikte esas alan İmam Mâturîdî'nin (öl. 333/944) *Tevîlâtü'l-Kur'ân'*, akla öncelik veren Mutezile'ye müntesip ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf 'an hakâ iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl'*, Muhammed Abduh'un (1849-1905) *Tefsîru cüz'i Amme'si*, Şinkîti'nin (1907-1974) *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân'*, Bayraklı'nın *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* esas alınarak bunların kullandıkları hadisler incelenecektir. Yine ilk dönem müelliflerinden Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın (öl. 211/826) hem hadis hem tefsir kitabı incelenecektir. Ayrıca hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinde mezkûr sûrede zikredilen hadisler incelenecek ve tefsir kitaplarıyla karşılaştırması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kur'ân, Tefsir, Sûre, el-Alak Sûresi.

Abstract

Almighty Allah did not send His divine books alone, but together with the prophets who explained and applied them. As a matter of fact, if it weren't for the prophets who explained the books and applied them to life, it would be inevitable for the revelation texts to be used in quite different meanings. As a matter of fact, various examples of these have emerged in the historical process. Accordingly, the importance of the words and actions of the Prophet in understanding the Qur'ân is clear. In this article, how the hadiths contribute to the sources of tafsir, what problems in understanding and interpreting the verses when there are no hadiths, or what kind of Islamic understanding arises will be investigated in the first surah according to the order of their revelation. Within this context, from tafsir books, *Jami' al-Bayan an Ta'wil Ay al-Qur'an*, as a narrative tafsir, by Tabarî (d. 310/923), *Ta'wilat al-Qur'an* by Imam Maturidî (d. 333/944) as it is based on intelligence and narration together, *al-Kashshâf 'an Haqa'iq Ghawâmi at-Tanzil wa 'Uyûn al-Aqawîl fî Wujûh al-Ta'wil* by Zamakhsharî (d. 538/1144), who is a member of Mutazila which is a sect prioritizing mind, *Tefsîru cüz'i Amme* by Muhammed Abduh (1849-1905), *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* by Şinkîti (1907-1974) and *Commentary of the Qur'ân in the Light of a New Understanding* by Bayraktar Bayraklı will be based on and the hadiths used in the books will be examined. Again, both the hadith book and the tafsir book of Abdurrezzak (d. 211/826), both the hadith book and the tafsir book will be examined. Moreover, the aforementioned hadiths in the tafsir parts within the hadith books will be analyzed and comparisons with tafsir books will be made.

Keywords: Hadith, The Qur'ân, Tafsir, Sûrah, Sûrah al-'Alaq.

Giriş

İslam tarihinde ilk dönemlerden itibaren Kur'ân varken hadislere ihtiyaç olup olmadığını bir kısım insanlar sorgulaya gelmiştir. “*Kur'ân Bize Yeter*”, “*Hadislere Gerek Yok Söylemi*” gibi eserler¹ güncel olmakla birlikte burada zikredilen fikirlerin temeli ilk dönemlere kadar gitmektedir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra onun sünnetini Kur'ân'dan ayırmak isteyenlerin olduğu ancak sahâbenin buna tepki verdiği temel kaynaklarda zikredilmektedir. Bununla ilgili olarak Sahâbî İmrân b. el-Husayn (öl. 52/672) bir mecliste

¹ Geniş bilgi için bk. Enbiya Yıldırım, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi* (Ankara: Takdim Yayınları, 2019); Enbiya Yıldırım, *Hadislere Gerek Yok Söylemi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

bulunduğu esnada orada bulunanlardan birisi, “Kur’ân’ın dışında bir şeyden bahsetmeyin” deyince, İmrân ona, namaz ve zekâtın ayrıntılarının Allah’ın Kitabı’nda açıklanmadığını, Kitâbullah’ın bunları farz kıldığını Allah’ın Resûlü’nün de bunları açıkladığını söylemiştir. Rivayetin devamında adam, kendisini ihya ettiğini söyleyerek sahâbîye dua etmiştir.² .

İmam Şâfiî (öl. 204/820) *Risâle*’sinde bir şahsın kendisine, Yüce Allah’ın nehyinin, sonra da Hz. Peygamber’in nehyinin kapsam ve niteliğini sorduğunu söylemiştir.³ Bu sorular hicrî II. Asırda bu tür tartışmaların devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. İmam Şâfiî bu sorulara cevaben, ibadetlerin Kur’ân’da emredildiğini, bunların nasıl yapılacağına ise sünnette gösterildiğini söylemiştir. Ona göre Allah (c.c.) peygamberinin diliyle bunları açıklamıştır.⁴ Hadislere yapılan itiraz ve şüpheleri ortadan kaldırmak üzere kaleme alınan İbn Kuteybe’nin (öl. 276/889), *Hadis Müdafası*⁵ olarak Türkçe’ye tercüme edilen, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs* adlı eseri ilk dönemlerde hangi hadisler üzerinde tartışmalar yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Hicrî III. Asırda tasnif edilen hadis kitaplarında nakledilen “Erîke hadisinin”⁶ Hz. Peygamber’in hadislerinin ve sünnetinin önemini anlatan kitap ve bâb başlıkları altında nakledilmesi⁷ konunun tasnif döneminde güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Hatîp el-Bağdâdî’nin (öl. 463/1071) sünnetle amel etmenin vücûbiyeti ile ilgili başlık açması ve burada sünneti inkâr edenleri zikretmesi⁸ hicri beşinci asırda mezkûr düşüncelerin varlığının devamı olarak değerlendirilebilir. Şâtıbî (öl. 790/1388), sadece kitapla yetinme düşüncesinin Ehl-i sünnet’ten olmayan nasipsiz kimselere ait olduğunu, bunların, düşüncelerini, Kur’ân’ın her şeyi açıklamış olduğu temeli üzerine kurduklarını söylemiştir. Ancak bu düşüncenin onları, Kelâmullah’ı inîş amacına uygun olmayacak şekilde yorumlamaya götürdüğünü ifade etmiştir.⁹ Şâtıbî’nin bu tespiti bugün de doğru çıkmıştır. Kur’ân’ın her şeyi açıkladığını iddia eden grupların Kur’ân yorumları ilerde

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1990), 1/192; Farklı lafızlar için bk. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîbu’r-Rahmân el-Azamî (Beyrut: el-Mektebû’l-İslamî, 1983), 11/255; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, thk. Sa’d b. Abdullah, Halid b. Abdurrahman (Riyad: Daru’l-Âlûka, 2012) 8/500.

³ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalıışkan (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 191.

⁴ İmam Şâfiî, *er-Risâle*, 16-18.

⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, çev. Mehmet Hayri Kırbaoğlu, *Hadis Müdafası* (Ankara: Otto Yayınları, 2017).

⁶ Süleymân b. el-Eşas Ebû Dâvûd, *Sünen* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2010), “Sünnet”, 6; Ebû İsmâ Muhammed Tirmizî, *Sünen* (Beyrut: Dâru’l-Çarbi’l-İslamî, 1996), “İlim”, 10, müellif, “Hasen” demiştir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 28/411, eserin muhakkiki senedin “sahih” olduğunu söylemiştir. Abdullah b. Abdurrahmân Dârimî, *Sünen* (Suud: Dâru’l-Muğnî, 2000), “Mukaddime”, 49; Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen* (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “Sünnet”, 2.

⁷ Örneğin Dârimî, *Sünen* adlı eserinin Mukaddimesinde Hz. Peygamber’in hadislerine saygı göstermeyen kimsenin cezasının hemen verilmesi gerektiği ile ilgili bab başlığı açmış ve orada hadislere saygısızlık yapan kimselerle konuşulmamasını tavsiye eden örnekler vermiştir. Bk. Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsned* (Suud: Dâru’l-Muğnî, 2000) “Mukaddime”, 40.

⁸ Hatîp el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ‘İlmî’r-rivâye* (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2006), 13.

⁹ Ebû İshak İbrahim b. Musa Şâtıbî, *el-Muvafakât*, thk. Muhammed Mirabî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2017), 4/374.

açıklanacağı üzere Müslümanları tefrikaya götürmüştür. Ezan ve namaz gibi en temel konularda dahi aşırılıklara gidilmiştir.

Hadislerin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki rolüyle ilgili olarak hem hadis kaynaklarında hem de erken dönem eserlerinde çok değerlendirme olmakla birlikte makalenin hacmi açısından burada bazıları zikredilmiştir. Akademik çalışmalarda ise konuyla ilgili olarak makale, tez, kitap ve doktora çalışmaları yapılmıştır.¹⁰ Bu çalışmada hadislerin Kur'ân'ı tefsir etmedeki rolü el-Alak sûresi özelinde araştırılacak hadis kaynaklarının tefsir bölümlerinden istifade etmekle birlikte klasik ve modern tefsirlerden karşılaştırmalar yapılacaktır. Mezkûr kaynakların âyetleri tefsir ederken hangi hadisleri kullandıkları ve bu hadislerin âyetlerin anlaşılmasına ne gibi katkı sağladıkları araştırılacaktır. Ayrıca tasnif ettikleri hadis eserlerinde tefsir bölümüne yer veren Buhârî (öl. 256/870), Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî'nin (öl. 303/915) eserlerindeki konuyla ilgili hadisler incelenecektir. Müslim (öl. 261/875) eserinde tefsir bölümü oluşturduğu halde el-Alak sûresini tefsir etmemiştir. Bu sebeple onun eserine diğer hadis kaynaklarında olduğu gibi sadece konuyla ilgili hadislerde bakılacaktır. Tefsir kaynaklarının sayıca çok olması sebebiyle klasik ve modern dönemden seçilen Taberî, Abdurrezâk, İmam Mâturîdî, Zemahşerî, Muhammed Abduh, Şinkî ve Bayraklı'nın tefsirleri araştırılacak ve el-Alak sûresiyle ilgili zikrettikleri rivayetler incelenecektir. Böylelikle hem muhaddislerin konuyla ilgili seçmiş oldukları rivayetler, hem müfessirlerin konuyla ilgili zikrettikleri rivayetler ve bunları nasıl değerlendirdikleri ilk inen sûre özelinde ortaya konulmuş olacaktır.

1. Hadis-Tefsir Münasebeti

el-Alak sûresi özelinde hadislerin tefsir kaynaklarındaki kullanımı konusuna geçmeden önce genel olarak hadis-tefsir münasebetine değinilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda kısaca Kur'ân'ın anlaşılmasında Hz. Peygamber'in rolüne, tefsire duyulan ihtiyaca,

¹⁰ Bu çalışmaların hepsini burada zikretmek makalenin hacmini aşacağından konumuza yakın tespit ettiğimiz bazı çalışmalar şunlardır: Zişan Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir - Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsir'i Örneği -", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (Haziran 2010), 249-282; Zişan Türcan "Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişikisine Dair Düşüncelerinin Hadis Musannefatına Yansımaları - Sahîhu'l-Buhârî Örneği -", *Diyanet İlmî Dergi* 57/4 (2021), 1091-1114; Mesut Okumuş, "Hadis - Sünnet - Tefsir İlişkisi, İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet", ed. Bünyamin Erul (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020); Nihat Hatipoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Doğru Anlaşılmasında Hadislerin Rolü* (Ankara: Ta-ha Yayıncılık, 1999), 189-422; Mehmet Sürmeli, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Anlayışı* (Ankara: MG V Yayınları, 2017), 176-196; Kamil Çakın, "İlk Hicri Asırlarda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkârcılığı" (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990); Esat Sabırlı, "Tefsir Tarihinde Yerleşik Bir Kabulün Tahlil ve Tenkidi: İbn Teymiyye'ye Göre Hz. Peygamber Kur'ân'ın Tamamını Tefsir Etmemiş Midir?", *Marife* 17/2 (2017), 319-338; Ferruh Kahraman, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 49/1 (2013), 7-22; Mehmet Akif Koç, "İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri - İbn Ebî Hâtim (öl. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-" (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001); Mehmet Mahfuz Ata, "Tirmizî'nin Kur'an Tefsir Yöntemi (Ebvâbu't- Tefsir Özelinde)" *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/6 (2022), 556-577; Mustafa Yasin Akbaş, "Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsirler ve Taberî Tefsiri İle Karşılaştırılması" (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

hadisler olmadığı zaman Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasının örneklerine ve hadisleri inkâr eden Kur'âniyyûn ekolüne değinilecektir.

Allah hidayet kitabının Kur'ân olduğunu, hidayete götüren kılavuzun ise Hz. Muhammed olduğunu ve ona tabi olunması gerektiğini açık bir şekilde beyan etmiştir.¹¹ Kur'ân-ı Kerim Hz. Peygamber'in görevleri arasında sadece tebliği değil, tebyin, talim, tezkiye ve hikmeti de zikretmiştir.¹² Bu âyetlerde kitabın öğretimi ile birlikte zikredilen hikmet, hadis-tefsir münasebetini aslında özetleyen kavramlardan birisidir. Bu kavram için farklı tarifler yapılmakla¹³ birlikte İmam Şâfi'ye göre buradaki hikmet sünnettir.¹⁴ Buna göre kitapla birlikte onun hayata aktarımını ifade eden sünnetin Kur'ân'ın tefsirindeki yeri açıktır. Eğer kitap tek başına yeterli olsaydı Allah kitapla birlikte hikmeti zikretmezdi.

Hz. Peygamber bir hadisinde, “En güzel söz Allah'ın kelamı, en güzel yol Hz. Muhammed'in yoludur.” buyurmuştur.¹⁵ Aslında bu söz, hadis-tefsir ilişkisini veciz bir şekilde ifade etmektedir. Bu hadisin şerhinde, kitaptan maksadın Kur'ân, sünnetten maksadın Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri olduğu açıklanmıştır.¹⁶ İmam Buhârî bu hadisi, “Kur'an ve Sünnete Sarılmak” kitabında ve “Hz. Peygamber'in sünnetine ittiba etmek” bab başlığı altında vermiştir. Bu, onun Kur'ân ve sünnetin birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dair anlayışının bir neticesidir.

Kur'ân'ın insanlara hitabında ayrıntılara girmemesi ve insanların örnek alma ihtiyacı tefsiri gerekli kılmaktadır. Bu sebeple sahâbe birçok durumda Hz. Peygamber'e müracaat etmiş ve müşkillerini ona arz etmişlerdir.¹⁷ Nitekim Suyûtî (öl. 911/1505) buna dikkat çekmiş ve Arapların Kur'ân'ın zahirini anladıklarını ancak onun bânîni inceliklerini Hz. Peygamber'e sorduklarını söylemiş ayrıca bir kelimenin farklı manaya gelme ihtimali olduğunda maksadın anlaşılması için tefsire ihtiyaç duyulur, demiştir.¹⁸ Bu sebeple Kur'ân'ın nazil olduğundan bugüne farklı tefsirler yapılagelmiştir.¹⁹ Sahâbîler Hz. Peygamber vefat ettikten sonra da

¹¹ el-Bakara 2/2; eş-Şûrâ 42/52; Âl-i İmrân 3/31.

¹² el-Bakara 2/129, 151; el-Cuma 62/2. Bu kavramlarla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Sürmeli, *Hiz. Peygamber'in Kur'ân Anlayışı*, 176-196; Nihat Hatipoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Doğru Anlaşılmasında Hadislerin Rolü*, 189-422; Bünyamin Erul, “Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi” (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 1-96.

¹³ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503.

¹⁴ Muhammed b. İdris eş-Şâfi, *er-Risale*, thk. Ahmed Şakir (Mısır: Mektebe-i Halebi, 1940), 75-78.

¹⁵ Buhârî, “Kitabü'l-İtisâm bi'l-Kitab ve's-Sünne”, 2; “Edeb”, 70; Müslim, “Cuma” 43; İbn Mâce, “Sünnet”, 7; Ahmed, *Müsned*, 22/320; İbn Manzûr, hadiste geçen “hedy” kelimesinin “yol” manasına geldiğini söylemiştir. Bk. Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2003), 9/61.

¹⁶ Kamil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: DİB Yayınları, 1974), 12/401.

¹⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010), 1/36.

¹⁸ Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İtkan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sâkıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 2/448.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 1/32-464.

onun sözlerinden istifade etmeye devam etmiş ve Kur'ân'ı tefsir ederken hadisleri kaynak olarak kullanmışlardır.²⁰ Âyetleri tefsir ederken Kur'ân'da bulunmadığı durumlarda ikinci kaynak olarak sünnete başvurmak gerektiği konusunda ittifak vardır.²¹

Hz. Peygamber'in hadisleri olmadan âyetleri yanlış yorumlama tehlikesini ilk olarak Hz. Ebubekir görmüş ve bu konuda insanları uyararak âyetlerle hadislerin birbirinden ayrılmaması gerektiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned* adlı eserinin ilk rivayeti bununla başlamıştır. Bu hadise göre Hz. Ebubekir bir gün ayağa kalkmış, Allah'a hamdettikten sonra inananlara el-Mâide sûresinde geçen, "*Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez.*"²² âyetini yanlış anladıklarını söylemiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'den, insanların bir kötülük görüp onu değiştirmedikleri vakit, neredeyse Allah onların tümüne ceza vereceğini anlatan hadisi nakletmiştir.²³ Hz. Ebubekir'in bu uyarısı, âyetlerle hadislerin birlikte düşünülmediği zaman onların yanlış yorumlanabilme tehlikesine işaret etmektedir. Nitekim âyetleri hadislerden ayırıp onları tek başına yorumlayanların geldiği nokta onu haklı çıkarmıştır. Hariciler "*Hüküm ancak Allah'ındır*"²⁴ âyetini okuyarak Hz. Ali'yi (öl. 40/660) tekfir etmişler ve onu öldürmüşlerdir.²⁵ Hadisler olmadan âyetlerin farklı yorumlanabileceğini Hz. Ali çok iyi bildiği için İbn Abbâs'ı (öl. 68/688) Hâricîler ile görüşmesi için gönderdiğinde, "Onlarla Kur'ân üzerinden tartışmal Çünkü onun birçok vecihleri vardır. Onlarla hadis üzerinde konuş. O vakit ellerinde delil olmaz" demiştir.²⁶

Burada şu husus unutulmamalıdır ki, Hz. Âişe'nin de (öl. 58/678) ifade ettiği gibi Hz. Peygamber Kur'ân'ı baştan sona âyet âyet tefsir etmemiştir.²⁷ İmam Suyûtî bunun hikmeti olarak, Allah'ın kullarını kitabı üzerinde düşünmeye sevk etmek olduğunu söylemiştir.²⁸ Aynı şekilde İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210), tefsirde sema ve naklin önemli olduğunu vurgulamış ancak onun tamamen sema ve nakle dayanmadığını söylemiştir. Öyle olması durumunda Hz. Peygamber'in İbn Abbâs'a dua ederken, "Allah'ım, ona tevil ilmini öğret"²⁹ demesinin "ne

²⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/37.

²¹ Okumuş, "Hadis - Sünnet - Tefsir İlişkisi", 314; Ayrıca bk. Mustafa Azami, "Sünneti İnkâr Edenler", çev. Nuri Topaloğlu, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1987). 347.

²² el-Mâide 5/105.

²³ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17; Tirmizî, "Fiten", 8, müellif, "sahih" demiştir; İbn Mâce, "Fiten", 20; Ahmed, *Müsned*, 1/178, eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût "isnadı sahih" demiştir.

²⁴ Yûsuf 12/40.

²⁵ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/173; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/374.

²⁶ Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: el-Heyetü'l-Misriyye, 1974), 2/145.

²⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin (Kahire: Hicr, 2001), 1/78.

²⁸ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2/448.

²⁹ Ahmed, *Müsned*, 4/225, eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût "isnadı kavi" demiştir.

faydası olurdu?” demiştir.³⁰ Bunlarla birlikte bazı âlimler Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın tamamını tefsir ettiği görüşündedir. Örneğin İmam Şâfiî’ye göre sünnet, Kur’ân’ı tebyin eder.³¹ Bu sebeple Kur’ân’ın anlaşılmasına katkı sağlayan rivayetleri Hz. Peygamber’in tefsiri kapsamında değerlendirenler olmuştur.³² Hz. Peygamber bu âyetleri birebir tefsir etmemiş ancak âyetlerdeki tavsiyeleri bizzat yaşayarak bunların nasıl anlaşılması gerektiğini göstermiştir. Dolayısıyla onun söz ve fiillerinin nakledildiği hadisler âyetlerin tefsirinde ve yaşamla ilişkisini kurmada önemli yeri vardır.

Hadisler göz ardı edildiği zaman ne gibi din anlayışlarının ortaya çıkacağını göstermesi açısından XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslâm dünyasında ortaya çıkan, Hz. Peygamber’i ve onun sözlerini devre dışı bırakarak Kur’ân’ı anlama yoluna giden “Kur’âniyyûn” olarak bilinen ekol ibretli bir örnektir.³³ Bu grup, 1902 yılında Hindistan’da kurulmuş³⁴, ‘Ehl-i Zikir ve’l-Kur’ân’ adıyla kurumsallaşmıştır.³⁵ Kur’âniyyûn hareketinin alt gruplarında farklı görüşlere sahip şahsiyetler³⁶ olmuş olsa da bunlar “*Hüküm ancak Allah’ındır*”³⁷ meâlindeki âyeti delil göstererek hadis ve ictihad ile amel etmeyi şirk saymışlardır.³⁸ Kur’âniyyûn ekolünün mensupları kendi düşüncelerini Kur’ân’a söylentirme gayesi içerisinde olmuş, bu ekole mensup tefsir yazarlar Kur’ân’daki manaları tahrif edecek biçimde aşırı yorumlara gitmişlerdir.³⁹ Burada ilginç olan noktalardan birisi, asırlar evvelinden Hz. Ali’yi tekfir edenlerin kullandığı âyet ile bugün hadisleri inkâr edenlerin aynı âyeti, muhatapları tekfir için kullanıyor olmalarıdır. Bu tür anlayışların ulaştığı oldukları neticeler, hadislerin Kur’an’ı anlamadaki önemini göstermesi açısından ayrıca değerlendirilmelidir.

³⁰ Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *Câmi' u'l-usûl li-ehâdîssi'r-Resûl* (Beyrut: Mektebetü Dâru'l-Beyân, 2010), 2/3.

³¹ Türcan, “*Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*”, 52.

³² Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kitabü's-sünne*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu Yay., 1998), 111; Sabırlı, “Tefsir Tarihinde Yerleşik Bir Kabulün Tahlil ve Tenkidi”, 319-338; Zişan Türcan Muhaddislerin tasnif ettikleri eserlerine ayrı bir tefsir bölümü açmalarını onların Hz. Peygamber’in bütün hayatını Kur’ân’ın tefsiri olarak kabul etmediklerine dair işaret olarak değerlendirmiştir. Bk. Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir”, 250.

³³ Bk. Abdulhamit Birişik, “Kur’âniyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/428.

³⁴ Hint alt kıtasında hadislerin eleştirilmeye başlanması ile bölgenin İngilizler tarafından işgal edilmesinin birlikte gelişmesi dikkat çekicidir. Bk. İbrahim Hatipoğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 80; Ayrıca bk. Mustafa Öztürk, *Kur’ân’a Çağdaş Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2019), 114.

³⁵ Abdulhamit Birişik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 222; Şahin Güven, “Kur’âniyyûn Ekolü - Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2001), 385.

³⁶ Güven, “Kur’âniyyûn Ekolü -Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-”, 388.

³⁷ Yûsuf 12/40. Hâricilerle belli ölçüde benzerlik arz etse de Kur’âncılık ekolünün modern döneme özgü bir hareket olduğu da söylenmiştir. Geniş bilgi için bk. Ahmet Yazıcı, “Kur’âncılık Ekolünün İstidlâl Ettiği Âyetlerin Tahlili” *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 46.

³⁸ Öztürk, *Kur’ân’a Çağdaş Yaklaşımlar*, 116; Kuran Araştırma Grubu da mezkûr âyeti başlık olarak kullanmış ve hadislerin hüküm içerebileceğini söylemiştir. Bk. Kur’ân Araştırmaları Grubu, *Uydurulan Din ve Kur’ân’daki Din*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020), 29.

³⁹ Birişik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, 375- 376, 393, 453; Allah ve Resûlüne itaati kendi kurmuş oldukları “Millet Merkezi’ne” itaat olarak da yorumlamışlardır. Bk. Hadim Hüseyin İlahi Bahş, *Peygambersiz Kur’âncılar*, çev. Ahmet İyibildiren (İstanbul: Guraba Yayınları, 2015), 245.

2. el-Alak Sûresi Özelinde Hadis-Tefsir Münasebeti

Farklı rivayet ve görüşler mevcut olmakla birlikte⁴⁰ genel kabul edilen görüşe göre, Kur'ân'da ilk inen sûre el-Alak sûresidir.⁴¹ Buhârî ve Müslim bu sûrenin ilk inen sûre olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Birçok sahih kaynakta bu yönde rivayetler mevcuttur.⁴² el-Alak sûresinin ilk âyetleri çok önemli mesajlar içermekle birlikte bu âyetlerin nerede, ne zaman, nasıl indiği gibi soruların cevaplarına hadis kaynaklarından ulaşılabilmektedir. Ayrıca vahyin kim tarafından getirildiği, vahyin geldiği esnada Hz. Peygamber'in yaşadığı duygular yine hadislerde nakledilmiştir. Tefsir kaynaklarına geçmeden önce muhaddislerin hadis eserlerinde oluşturdukları tefsir bölümlerinin incelenmesi, karşılaştırma açısından faydalı olacaktır.

2.1. Hadis Kaynaklarında el-Alak Sûresi

Tasnif ettikleri eserlerde tefsir bölümü oluşturan ilk muhaddis Buhârî olmuş onu Müslim, Tirmizî ve Nesâî takip etmiştir. İmam Buhârî'nin aktardığı rivayetlere göre el-Alak sûresi Hz. Peygamber'e, Hira mağarasında, Ramazan ayında, Cebrâil (a.s.) tarafından indirilmiştir. Burada özetle, vahiy meleği Hz. Peygamber'e gelip okumasını emretmiş, Hz. Peygamber, okuma bilmediğini söylemiştir. Daha sonra melek onu kollarının arasına alıp sıkışmış ve ona tekrar okumasını söylemiştir. Bu olay üç defa tekrarlandıktan sonra, melek Hz. Peygamber'e ilk vahyi okumuştur."⁴³ Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in duygusal olarak yaşadıkları, Hz. Hatice'nin onu teselli edişi, Varaka b. Nevfel'in yanına gitmeleri ve onun Hz. Peygamber'e gelen kimsenin melek olduğunu söylemesi aktarılmıştır.⁴⁴ İmam Buhârî, Hira mağarasında gerçekleşen bu hadiseyi hem "Vahyin başlangıcı" hem de "Tefsir" kitabında nakletmiştir. İmam Müslim ise bu olayı "İman" kitabında nakletmiştir. Tirmizî ve Nesâî tefsir kitabında başlık olarak el-Alak sûresini almışlar ancak bu rivayeti nakletmemişlerdir.⁴⁵ Bu

⁴⁰ Nüzûl tertipleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öztürk - Hadiye Ünsal, *Kur'ân Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 249-315; Kur'ân'daki sûrelerin nüzûl sırası için bk. Muhammed Şerif Kahraman, "Hz. Osman'a (35/656) Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2020), 173-182; ilk inen sûrenin el-Müddessir sûresi olduğunu söyleyen müfessirler olduğu gibi el-Fâtîha sûresini tercih edenler de olmuştur. Bk. Mustafa Öztürk, Hadiye Ünsal, "Kur'an Tarihinin Giriş - Evvelü mâ Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-", *Eskiye* 26/Bahar (Mayıs 2013), 65-119.

⁴¹ Emin Işık, "Alak Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/333-34.

⁴² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavgi'n-Necât, 2001), "Bed'ül-vahy", 1; Müslim b. Haccâc, *Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsü'l-Arabî, 1955), "İmân", 252; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Musannef* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 6/147; Ebubekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *Musannef* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 6/147; Ahmed, *Müsned*, 43/112.

⁴³ Buhârî, "Bed'ül-vahy", 3.

⁴⁴ Buhârî, "Tefsir", 96; Müslim, "İmân", 252; Abdurrezzâk, *Musannef*, 5/321; Ahmed, *Müsned*, 6/232.

⁴⁵ Tirmizî, "Tefsirü'l-Kur'ân", 84; Nesâî, "Tefsir" 96.

bilgiler, muhaddislerin kitaplarını tasnif ederken metotlarının hem müfessirlerden hem de birbirlerinden farklı olduğunu göstermesi⁴⁶ açısından dikkat çekicidir.

Aynı sûrenin tefsirinde İmam Buhârî Hz. Âişe'den bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayete göre ise vahiy, “rü'yâ-yı sâdika” şeklinde başlamış ve daha sonra melek gelip ilk olarak el-Alak sûresini okumuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Hatice'ye gitmiş ve “*beni örtünüz, beni örtünüz*” demiştir. İmam Buhârî el-Alak sûresinde geçen Hz. Peygamber'in namaz kılışıyla ilgili olarak İbn Abbâs'a dayandırdığı bir rivayette, Ebû Cehil'in, “Eğer Muhammed'i namaz kılarken görürsem ayağımı boynuna basacağım.” sözünü söylediğini, bu sözün Hz. Peygamber'e ulaşması üzerine, “*Eğer öyle yapacak olsaydı melekler onu yakalayacaklardı.*” cevabını verdiğini nakletmiştir.⁴⁷ Buradaki bilgilerin Hz. Âişe ve İbn Abbâs'a dayanması ve onların da burada yaşanan olaylara bizzat şahit olmamaları sebebiyle bu rivayetler sahâbe mürseli olarak kabul edilmişlerdir. Ancak Hz. Âişe'nin olayı Hz. Peygamber'den dinlemiş olması da mümkündür.⁴⁸

Hadis eserinde tefsir bölümü açan diğer bir müellif Tirmizî *Sünen*'inde el-Alak sûresinden sadece iki rivayet nakletmiştir.⁴⁹ Bunlardan birisi İmam Buhârî ve Abdurrezzâk'ın aynı senetle aktardıkları Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'i namaz kılmaması için yaptığı tehdittir. Diğeri ise Hz. Peygamber'in namaz kılmaya devam etmesi üzerine Ebû Cehil ile arasında geçen konuşma üzerine Allah'ın (c.c.) ‘*O, taraftarlarını hemen çağırın. Biz de zebânileri çağıracağız!*’ âyetini indirdiğine dair rivayettir.⁵⁰ Tirmizî daha sonra İbn Abbâs'tan, “*Eğer o taraftarlarını çağırıyorsa Allah'ın zebanileri onu yakalayacaktır*” sözünü nakletmiştir.⁵¹ Tirmizî'nin tefsir kitabını telif edişindeki amacı konuyla ilgili bütün rivayetleri aktarmak değildir.⁵² Bu sebeple el-Alak sûresinden sadece iki rivayet nakletmiştir.

Telif ettiği *Sünen*'inde tefsir bölümü açan müelliflerden Nesâî, el-Alak sûresinden üç rivayet nakletmiştir.⁵³ Musannif'in Ebû Hüreyre'ye (öl. 58/678) dayandırdığı bir rivayet, Buhârî ve Tirmizî'nin naklettikleri bilgileri tamamlamaktadır. Orada nakledilen bilgiye göre, Hz. Peygamber, Ebû Cehil'in tehdit etmesine rağmen namaz kılmaya devam etmiş, Ebû Cehil,

⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Türçan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir”, 249-282.

⁴⁷ Buhârî, “Kitabu't-tefsir”, 96/2, 4.

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1970), 8/716, 724.

⁴⁹ Tirmizî'nin tefsir kitabının metot ve muhtevasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Ata, “Tirmizî'nin Kur'an Tefsir Yöntemi, 556-577.

⁵⁰ Tirmizî, “Tefsirü'l-Kur'ân”, 84. Müellif bu rivayetin hükmüyle ilgili, “Hasen Sahih Garib” demiştir.

⁵¹ Tirmizî, “Tefsirü'l-Kur'ân”, 84. Müellif bu rivayetin hükmüyle ilgili, “Hasen Sahih Garib” demiştir.

⁵² Akbaş, Hadis Edebiyatında Kitabu't-Tefsirler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması, s. 195.

⁵³ Nesâî'nin tefsir kitabının metot ve muhtevasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Zafer Yılmaz, “Nesâî ve Tefsirindeki Metodu”, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013) 52-81.

Hız. Peygamber'i cezalandırmak için yanına gelmiş fakat bir şey yapmadan dönmüştür. Kendisine: 'Ne oldu?' dediklerinde: 'Onunla benimle aramda ateşten bir çukur, korkunç şeyler ve birtakım kanatlar vardı' cevabını vermiştir.⁵⁴ Bu rivayette dikkat çeken bir husus hadisin isnad zincirinde Nesâî'nin râvileri ile Taberî'nin râvilerinin birebir aynı olmasıdır. Bunun sebebi, iki müellifin İbnü'l-Müsenâ (öl. 252/866) gibi hadis hocalarından ortak dersler almaları olabilir.⁵⁵ Ayrıca Nesâî, Tirmizî'nin naklettiği Ebû Cehil'in taraftarlarıyla övünmesi ile ilgili rivayetin aynısını aynı senetle (hocaları hariç) nakletmiştir.⁵⁶ Yine İmam Buhârî'nin naklettiği⁵⁷, Ebû Cehil herhangi bir girişimde bulunacak olsa meleklerin onu yakalayacağı ile ilgili rivayeti aynı senetle (hocaları hariç) nakletmiştir.⁵⁸ Burada hicrî 256'da vefat eden Buhârî ile hicrî 303'te vefat eden Nesâî'nin hicrî 211'de vefat eden Abdurrezzâk'a bir râvi ile ulaşması dikkat çekicidir. Bunda Nesâî'nin çok erken bir yaşta (15 yaşında) hadis öğrenimine başlamasının⁵⁹ etkisi olabilir.

Yukarıda zikredilen rivayetler hadislerin tefsirlere yaptığı katkıları göstermesi açısından önemlidir. Zira hadislerde vahyin nerede, nasıl indiği, kim tarafından ve kime getirildiği açıklanmaktadır. Ayrıca el-Alak sûresinin ilk beş âyetten sonraki âyetlerinde namazdan bahsedilmekte ve hadislerde de Hz. Peygamber'in namaz kıldığı nakledilmektedir. Hatta Nesâî'de geçen rivayette, Ebû Cehil Hz. Peygamber'in namaz kılış şeklini de söyleyerek yüzünü toprağa sürmesiyle istihza etmektedir. Bu rivayetler, namaz emrinin İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren emredildiğini göstermektedir. el-Alak sûresinin ilk beş âyeti indikten sonra bir süre vahiy kesilmiş daha sonra el-Müddessir sûresi nazil olmuştur.⁶⁰ Bu süre nazil olunca Cebrâil'in Hz. Peygamber'e gelerek namazı ve abdesti öğrettiği nakledilmektedir.⁶¹ Kur'ân'da ilk inen sûrelerde namaz emri ve onun nasıl kılınacağına dair bilgiler olmadığına göre bu emirlerin Kur'ân dışı vahiyle emredildiği⁶² Hz. Peygamber'in de

⁵⁴ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Tefsir", 96. (Rivayetin senedi: Ebû Hüreyre> Ebî Hazım > Nuaym b. Ebî Hind > Ebî Mu'temer > Mu'temer > Muhammed b. Abdi'l-A'lâ > Nesâî.)

⁵⁵ Akbaş, Taberî'nin isnatlarının hadis kaynaklarında zikredilen "merfû" rivayetlerle çoğunlukla benzer isnatlar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması, 303.

⁵⁶ Nesâî, "Tefsir", 96. (İbn Abbâs > İkrime > Davud > Süleyman b. Hayyan > Abdullah b. Sa'îd > Nesâî) (Tirmizî'den sadece rivayeti aldıkları hoca farklıdır.)

⁵⁷ İbn Abbâs > İkrime > Abdülkerim el-Cezerî > Ma'mer > Abdurrezzâk > Yahya > Buhârî.

⁵⁸ İbn Abbâs > İkrime > Abdülkerim el-Cezerî > Ma'mer > Abdurrezzâk > Muhammed b. Râfi > Nesâî. Nesâî, "Tefsir", 96.

⁵⁹ Bk. M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/563; Nesâî'nin ilme başlama yaşıyla ilgili olarak geniş bilgi için bk. Veli Tatar, "Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda Sosyo-Kültürel Etkenler (Nesâî'nin es-Sünen'i Örneği)" (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 247-250.

⁶⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh*, 11/221.

⁶¹ Bk. Abdülmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurrauf (yy.: Şirketü't-Tabâtü'l-Fenniyye, 2010), 1/227. Geniş bilgi için bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay, 2006), 32/350-357.

⁶² Burada kast edilen beyan vahyidir. İmam Mâturîdî'ye göre beyan vahyi, Cebrâil'in (a.s.) Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında bildirdikleridir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440; Said Hatipoğlu hoca konuyla ilgili kitap yazmış ancak orada namaz hususuna değinmemiştir. Bk. Mehmed Said Hatipoğlu, *Hız. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy* (Ankara: Otto Yayınları, 2009).

uygulama ile bunu kendisine tabi olanlara öğrettiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in abdestsiz namaz kılmadığı hususunda ittifak vardır.⁶³ Ayrıca Mekki âyetlerde namazın şartı olan abdestten bahsedilmemektedir. Kur'an tek kaynak olarak görüldüğü vakit Hz. Peygamber'in abdest âyetleri inmeden önce abdesti neye göre aldığı sorusu yine cevapsız kalmaktadır.

Burada dikkat çeken hususlardan birisi de el-Alak sûresinin önemli mesajlar içermesine rağmen⁶⁴ hadis kaynaklarında bu sûreyle ilgili nakledilen rivayetlerin azlığıdır. Bunun sebeplerinden birisi sûrenin ilk inen Mekki sûrelerden biri olması ve henüz Müslüman olan sahâbe sayısının az olmasıdır. Hadisçilerin rivayetlerde seçici olmaları ve sadece şartlarına uyan haberleri nakletmeleri de muhtemelen bunda etkili olmuştur. Ayrıca İmam Suyûtî'nin de yukarıda ifade ettiği gibi Hz. Peygamber her bir âyeti tefsir etmeyerek bu alanda yapılacak tefsirlere kapı açmıştır. Hz. Peygamber, Kur'an'ı birebir tercüme etseydi sonraki ümmetler buldukları zamana göre ictihad yapma, problemleri çözme, üretme vs. den uzak kalabileceklerdi. Nitekim daha sonraki dönemlerde bu sûreyle ilgili onlarca sayfayı bulan tefsirler yapılmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi, Kur'an tefsir edilirken, ehline bıraktığı tefsir alanı ile Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle çizmiş olduğu sınır birbirine karıştırıldığında maksadı aşan yorumların ortaya çıkma tehlikesidir. Yine bu sûreden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber Kur'an'ı sadece tebliğ etmekle kalmamış onu bizzat uygulamış ve kendisine tâbi olanları bu yönde eğitmiştir. Mekke halkının tehditler ve hakaretlerine rağmen Hz. Peygamber, Allah'ın emirlerini yerine getirmeye devam etmiştir. Ayrıca namazın kılınış şekliyle ilgili olarak ilgili sûrenin tefsirlerinde bilgi verilmemekle birlikte hadis kitaplarında abdest ve namaza dair ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

2.2. Klasik Tefsir Kaynaklarında el-Alak Sûresi

Bu bölümde örnek olarak incelenecek ilk eser hem muhaddis hem de müfessir olarak nitelendirebileceğimiz Abdurrezzâk'ın *Tefsiru'l-Kur'an* adlı eseridir. Müellifin *Musannef* adlı hadis eseri olmasına rağmen burada tefsir bölümü oluşturmamış müstakil olarak tefsir kitabı yazmıştır.⁶⁵ Abdurrezzâk, el-Alak sûresi tefsirine 10. âyetten başlamış, Ebû Cehil'in "Hz. Peygamber'i namaz kılarken görürsem boynuna basacağım", tehdidini Katâde'den "maktû", İbn Abbâs'tan "mevkuf" olarak nakletmiştir. Aynı şekilde "Eğer öyle yapacak olsaydı

⁶³ Abdulkadir Şener, "Abdest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/496-99.

⁶⁴ Örneğin, İbn Hacer ilk beş âyetin Kur'an'ın maksatlarına şamil olduğunu söylemiştir. Bk. *Fethu'l-bârî*, 8/719.

⁶⁵ Abdurrezzâk b. Hemâm'ın *Musannef*'iyle ilgili geniş bilgi için bk. Mirza Tokpinar, "*Abdurrezzak b. Hemmam ve Musanna'ı*" (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 64-181.

melekler onu yakalayacaklardı” rivayetini İbn Abbâs’a, “Her ümmetin bir Firavun’u vardır. Bu ümmetin Firavun’u da Ebû Cehil’dir” sözünü Katâde’ye dayandırmıştır.⁶⁶ Abdürrezzâk tefsirinde kelime açıklamasına da girmiş, Katâde’den “zebaniye” kelimesinin “polis”, “nadiye” kelimesinin “kabile” anlamlarına geldiğini nakletmiştir.⁶⁷ *Tefsîrü’l-Kur’ân*’da diğer hadis kaynaklarında olmayan, İbn Şihâb ez-Zührî’den “mürsel” olarak, Hz. Peygamber Hira mağarasında iken, meleğin ipek bir elbisede yazılı olarak ilk beş âyeti getirdiği nakledilmiştir.⁶⁸ Abdürrezzâk Ubeyd b. Umeyr’e dayandırdığı rivayette, el-Alak sûresinin ilk inen sûre olduğu, Mücâhid’e dayandırdığı rivayette, kulun Allah’a en yakın olduğu anın secde olduğu, bilgisini de nakletmiştir.⁶⁹ Dikkat edilecek olursa Abdurrezzâk’ın el-Alak sûresi tefsirinde merfu rivayet nakledilmemiştir. Dört tane Katâde’den, birer tane İbn Abbâs, Zührî, Mücâhid ve Ubeyd’den nakillerde bulunulmuştur.

Burada dikkat çeken noktalardan birisi, Abdurrezzâk’ın tefsirinde naklettiği rivayetlerden hiçbirini *Musannef* adlı hadis kitabında zikretmemesidir. Buna göre Abdurrezzâk’ın, tefsirde naklettiği rivayetlere güvenmediği için değil⁷⁰, tasnif metodu sebebiyle tefsirindeki rivayetleri hadis kitabına almadığı anlaşılmaktadır. Buradan hadis ve tefsir ilminin ilk dönemlerden itibaren ayrıldığı anlaşılmaktadır.⁷¹ Ayrıca İbn Ebû Hâtim tefsiri örneğinde olduğu gibi tefsir ilminin, sahâbeye dayanmakla birlikte, ağırlıklı olarak tabîin ve sonraki âlimlerin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.⁷² Ayrıca ilk dönem müelliflerinden Abdurrezzâk’ın Hz. Peygamber’in namaz ve secdeyle ilgili rivayetleri ilk inen sûrede nakletmesi namazın ilk dönemlerden itibaren emredildiğini göstermektedir.

Rivayet tefsirlerinin önemli kaynaklarından birisi olan Taberî’nin tefsirinde de mevkuf ve maktû rivayetlerin fazla olması dikkat çekmektedir. Taberî, el-Alak sûresinin ilk sûre olduğuyla ilgili rivayetleri naklettikten sonra Cebrâil’in Hira mağarasına gelişini, ilk vahyi getirişini ve Hz. Hatice’nin Hz. Peygamber’i teselli edişini farklı bir senetle

⁶⁶ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Müslim, Muhammed (Riyad: Mektebetü’r-Rüsd, 1989), 2/384. Bu rivayetin aynısını İmam Buhârî Abdurrezzâk’tan nakletmişti. Bu, Fuat Sezgin’in Buhârî’nin rivayet senetlerinin yazılı kaynaklara dayandığı tezini desteklemektedir. Geniş bilgi için bk. M. Fuat Sezgin *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956).

⁶⁷ Abdurrezzâk, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 2/384. İmam Buhârî bu kelimeleri Mücâhid’den nakletmiş ve Zebaniye” kelimesinin “Melekler”, “Nadiye” kelimesinin “Aşiret” anlamlarına geldiğini söylemiştir.

⁶⁸ İbn Hacer, Hz. Peygamber’in okuma bilmem dediği şeyin yazılı olan bu kitap olabileceğine dair bir bilgi nakletmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/718.

⁶⁹ Abdurrezzâk, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 2/384-385.

⁷⁰ Tefsir rivayetlerine bazı senetsiz sözler ve israiliyat bilgileri de karıştığı için bu tür rivayetlere muhaddislerin mesafeli durdukları iddia edilmişti. Bk. Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir”, 249-282.

⁷¹ Müfessir kelimesinin ilk defa ne zaman kullanıldığı ile ilgili açık bilgi olmamakla beraber Taberî bu kelimeyi Kur’ân’ı açıklayanlar için kullanmıştır. Geniş bilgi için bk. Abdulhamit Birişik, “Müfessir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/496-99.

⁷² Koç, “İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri”, 101.

nakletmiştir.⁷³ Müellif, el-Alak sûresinin 9. ve 10. âyetlerinin Ebû Cehil'in, Hz. Peygamber'i tehdit etmesi üzerine indiğini söyleyerek⁷⁴ âyetin sebab-i nüzûlüne dikkat çekmiş ayrıca "Bu ümmetin Firavun'u Ebû Cehil'dir" sözünü "meçhul" olarak nakletmiştir.⁷⁵ Rivayet tefsirlerinin genelinde görülen sahâbe ve tabiîn sözlerinin merfû hadislerle oranla daha fazla yer alması bu tefsirde de dikkat çekmektedir. Bunun sebeplerinden birisi nüzûl ortamından uzaklaşıldıkça, tefsire dolayısıyla rivayetlere duyulan ihtiyacın artmasıdır.⁷⁶ Taberî'nin el-Alak sûresi tefsirinde dikkat çeken diğer bir husus, müellifin her bir âyeti açıklama ve konuyla ilgili farklı rivayetlerin hepsini nakletme gayretidir. Ayrıca bu sûrede nakledilen merfû rivayetler o dönemde hazır bulunmayan İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlere dayanmaktadır. Bunun sebeplerinden birisi bu sahâbîlerin hadis ve tefsir alanında önder kimseler olması ve o dönemdeki yaşananları şahit olan kimselerden dinlemiş olmalarıdır.

Rivayet ve dirayet metodunu *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde bir araya getiren İmam Mâturîdî el-Alak sûresinde farklı noktalara dikkat çekmiştir. Bu sûrenin ilk sûre olduğunu naklettikten sonra "*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*"⁷⁷ âyetinin berekete nail olmak için böyle emredildiğini söylemekte ve İbn Mâce'de geçen bir dua nakletmektedir. O duada Allah'ın isminin bereketli ve pak olduğu, o isimle dua edildiği zaman duaya icabet edileceği, istenildiği zaman verileceği, sıkıntıdan kurtulunacağı ve merhamete nail olunacağı haber verilmektedir.⁷⁸ İmam Mâturîdî'nin tefsirine aldığı bu rivayet muhaddislerin tefsir bölümlerinde bulunmamaktadır. Burada zikredilen dua ise bu şekliyle sadece İbn Mâce'de geçmektedir.⁷⁹ Ancak İmam Mâturîdî, burada ayrı bir noktaya dikkat çekmekte, âyette vurgulanan "*Senin Rabb'inin adıyla*" ifadesinde, Rabb kelimesinin resûle izafe edilmesinin, Hz. Peygamber'i yüceltmek için kullanıldığını söylemektedir.⁸⁰ İmam Mâturîdî, bu yorumuyla Hz. Peygamber'in Allah katındaki konumuna ve onun şanının yüceliğine vurgu yapmış, âyette geçen kalemle öğretme işinin de Hz. Peygamber'in kendisine yönelik değil, ümmetine

⁷³ Taberî'nin naklettiği senet; Hz. Âişe>Urve>İbn Şihâb>Nu'man b. Râşid>Ebû Vehb>Vehb b. Cerîr>Ahmed b. Osman>Taberî. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/528-530.

⁷⁴ İbn Abbâs>İkrime>Davud>Halit b. Abdullah>İshak b. Şahin>Taberî. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/536-538; Bu rivayeti İmam Müslim farklı bir kitapta nakletmiştir. Bk. Müslim, "Sıfatü'l-Kiyame", 7.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/534.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Okumuş, "Hadis - Sünnet - Tefsir ilişkisi", 331.

⁷⁷ el-Alak 96/1.

⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu - Mehmet Erdoğan (İstanbul: Ensar Yay., 2020), 17/290.

⁷⁹ İbn Mâce, "Duâ", 7.

⁸⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/290.

yönelik olduğunu söylemiştir. Ayrıca müellif, Allah'ın kalem olmadan peygamberine öğretmesini, onun peygamberliğine dair büyük bir mûcize olarak yorumlamıştır.⁸¹

İmam Mâturîdî el-Alak sûresi 6. âyette geçen *tuğyan* kelimesini açıklamak için yine hadise müracaat etmiş ve Hz. Peygamber her namazın ardından şu duada bulunduğunu söylemiştir: “*Ey Allah'ım! Rezil eden her türlü işten sana sığınırım. Eziyet eden her dosttan sana sığınırım. Beni oyalayan her emelden sana sığınırım. Seni unutturan bütün yoksulluktan sana sığınırım. Beni azdıracak olan her türlü zenginlikten sana sığınırım*”.⁸² Hz. Peygamber'e atfedilen bu dua, Bezzâr'ın *Müsned*'inde geçmektedir.⁸³ “*Secde et! Rabbine “yaklaş”* emriyle ilgili olarak İmam Mâturîdî, “yaklaş” emrinin Ebû Cehil'e yönelik olmasının da mümkün olduğunu söylemiş ve Ebû Cehil'in, Hz. Peygamber'e namaz kıldığı esnada suikastta bulunmayı tasarladığını, Allah Teâlâ'nın onu bu tehdit ifadesi ile korkuttuğunu söylemiştir.⁸⁴ İmam Mâturîdî hadisi zikretmemekle beraber hadis kaynaklarında zikredilen bu hadiseyi burada zikretmiş ve ona göre yorumda bulunmuştur. Müellif yine bir hadise dayanarak bu sûrede secde âyeti olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Tefsirinde aklı ve nakli birleştiren İmam Mâturîdî'nin Hz. Peygamber'in üstün konumuna vurgu yapması hadis-tefsir münasebeti açısından önemlidir. Ayrıca namaz mevzusuna değinmesi bilgileri hadis olarak nakletmemekle birlikte konuyla ilgili rivayetleri sahih kabul ettiğine işaret etmektedir.

Dirayet tefsiri müfessirlerinden Zemahşerî tefsirinde kendi yorumlarını kullandığı gibi, kelime açıklaması, sebep-i nüzûl, şiir ve farklı kıraatlara müracaat etmiş ve hadislerden müstağni kalmamıştır. Zemahşerî, el-Alak sûresini tefsir ederken İbn Abbâs ve Mücâhid'den nakilde bulunarak bu sûrenin ilk inen sûre olduğunu söylemiştir.⁸⁶ Müellif, 9. ve 14. âyetlerin Ebû Cehil hakkında indiğini söyleyerek sebep-i nüzûle dikkat çekmiş ayrıca Ebû Cehil ile Hz. Peygamber arasında geçen namazla ilgili olayı hadislerde geçtiği şekilde nakletmiştir.⁸⁷ Müellif ayrıca secde-yakınlık ilişkisini anlatan hadisi de bu sûrenin tefsirinde zikretmiştir.⁸⁸ Bu tefsirde temel hadis kitaplarında kaynağına ulaşamadığımız bir rivayet de zikredilmiştir.

⁸¹ Mâturîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 17/292.

⁸² Mâturîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 17/293.

⁸³ Ebûbekir Ahmed b. Amr Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr* (Medine, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 14/32.

⁸⁴ Mâturîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 17/297.

⁸⁵ Mâturîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 17/297; Ebû Hureyre (r.a.) Hz. Peygamber'in bu sûreyi okuduğunda secde yaptığını söylemiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/369.

⁸⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, ed. Murat Süllün, çev. Necdet Çağıl vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 6/1360. Ancak müellif, müfessirlerin çoğunun ilk inen sûrenin el-Fatiha sûresi görüşünde olduklarını söylemiştir.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1364, 1370.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1371; 14/402; Kulun Allah'a en yakın olduğu yerin secde olduğuyla ilgili rivayetler için bk. Müslim, “Salât”, 42; Ebû Dâvud, “Salât”, 151; Tirmizî, “Deavât”, 119; Ahmed, *Müsned*, 15/274.

O da, el-Alak sûresini okuyan kimsenin bütün mufassal sûreleri okumuş gibi sevap kazanacağı, rivayetidir.

Burada dikkat çeken noktalardan birisi de rivayet tefsiri müfessirleri özellikle her bir âyeti tefsir etme gayreti içerisinde iken muhaddisler şartlarına uyan rivayetleri almış ve her âyeti tefsir etme çabası içerisinde bulunmamışlardır. Örneğin Taberî'nin toplamda beş bin, el-Alak sûresinde ise yedi nakilde bulunduğu Katâde (öl. 117/735), her âyet hakkında bir şey duyduğunu söylemiştir.⁸⁹ Bunların çoğu Taberî'de mevcuttur.⁹⁰ Muhaddisler nasıl ki Hz. Peygamber'e ait her bir bilgiyi aktarma gayreti içerisinde olmuşlarsa, müfessirler de âyetler hakkında sahâbe ve tabiîne ait her bilgiyi nakletme gayreti içerisinde olmuşlardır. Burada akla şöyle bir soru gelebilir. Her âyet hakkında bilgi var mı ki onların her biriyle ilgili rivayetler aktarılmaktadır. Bu noktada Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652), âyetlerin nerede indiğini, kiminle ilgili olduğunu bildiğine dair yemin etmesi dikkat çekicidir.⁹¹ Bu bilgilerin her biri hem tefsirciler hem de âyetlerin anlaşılması için nakledilmeye değerdir.

2.3. Modern Tefsir Kaynaklarında el-Alak Sûresi

XIX. yüzyıla gelinceye kadar klasik tefsirlerden hadisleri reddeden bir tefsir örneği yoktur. Hadisleri reddeden Kur'âniyyûn ekolünün oluşumunda etkili olan Seyyid Ahmed Han 1876 yılında *Tefsîrül-Kur'ân* adlı eserini yazmaya başlamış ancak Kur'ân'ın hepsini tefsir edememiştir.⁹² Hadisleri reddetmemekle birlikte onlara eleştirel açıdan yaklaşan⁹³ Muhammed Abduh da el-Alak sûresini tefsir ederken hadislerden nakillerde bulunmuştur. Örneğin el-Alak sûresinin ilk sûre oluşu, Cebrâil'in ilk vahyi getirişiyle ilgili rivayetleri sahih haber olarak aktarmıştır.⁹⁴ Ayrıca Abduh, namaz konusuna değinmekte ve burada namazın zikredilişinin, sûrenin namazın farzietinden sonra indirilmiş olacağına delalet etmeyeceğini bilakis Hz. Peygamber'in ve ashabının maruf beş vakit namazdan önce namaz kıldıklarını söylemiş ve bunu da hem muhaddislerin hem müfessirlerin naklettiği haberlere dayandırmıştır.⁹⁵

⁸⁹ Bk. Cemâlüddin Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 23/511.

⁹⁰ Abdulhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/22-23.

⁹¹ Buhârî, "Fezâil'il-Kur'ân", 8.

⁹² Birişik, *Hind Alkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, 372.

⁹³ Birişik, "Kur'âniyyûn", 26/428.

⁹⁴ Muhammed Abduh, *Tefsîru cüz'i 'Amme* (Mısır: Matbatü Mısır, 1922), 122

⁹⁵ Abduh, *Tefsîru cüz'i 'Amme*, 127.

Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir eden ve eserinde İbn Teymiye'nin (öl. 728/1328) sistematize ettiği metodu takip eden⁹⁶ Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân* adlı tefsirinde Kur'ân, sünnet ve sahâbe sözlerini referans almıştır.⁹⁷ el-Alak sûresi⁹⁸ tefsir edilirken⁹⁹ ilk beş âyetinin ilk inen âyetler olduğuna değinilmiş ve bir gün önce ümmi olan bir peygamberin vahiyden sonra muallim olmasının mucize olduğu söylenmiştir. Daha sonra ilk kelimenin (Oku!) risalet'in başlangıcı olduğunu, "*Rabbinin adıyla*" ifadesiyle, kendi yanındakileri değil, Cebrâil'in getirdiklerini okuması gerektiğinin tekit edildiği söylenmiştir.¹⁰⁰ Tefsirde "*kalemle yazmayı öğretti*" âyeti üzerinde uzunca durulmuş, ilmin önemi ve kadınlara yazının öğretilmesine dair Hz. Peygamber döneminden örnekler verilmiştir.¹⁰¹ Müellif, el-Alak sûresinin son âyetindeki secde emriyle namazın kast edildiğini ve Resûlullah'a bu emrin ilk emirlerden olduğunu söylemiş ve bu sûrenin tefsirini daha önceki tefsirlerde de nakledilen kişinin Allah'a en yakın olduğu zamanın secde halinde olduğunu bildiren hadisle bitirmiştir.¹⁰² Görüldüğü üzere Şinkîti tefsirine her ne kadar Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri şeklinde isim vermiş olsa da el-Alak sûresini tefsir ederken âyetlerden çok rivayetleri ve yorumları kullandığı görülmektedir. Ayrıca mezkûr sûrenin onuncu âyetinde geçen namaz konusuna değinmemekle birlikte son âyetteki secdenin namaz anlamına geldiğini söylemiştir.

Bayraktar Bayraklı *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*'nde "Kur'ân'ın Yeterliliği" adıyla bir başlık açmış ve orada mezheplere gerek olmadığını söyledikten sonra itikadı ve amelleri belirleyen Kur'ân, onu en güzel şekilde tatbik eden kişinin de Hz. Muhammed olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ Bayraklı "Kur'ân'ı kendi görüşü ile tefsir edenler kâfir olur" rivayetinin, uydurma olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴ Ancak hadis "mevzû" değil, tercüme ve kastedilen mana da bu şekilde değildir. Tirmizî, tefsir bölümünün ilk bâbını "Kur'ân'ı kendi görüşüne göre tefsir edenin durumu" şeklinde isimlendirmiş orada, "*Kim Kur'ân'ı ilimsiz olarak tefsir ederse cehennemdeki yerini hazırlasın*" hadisini nakletmiştir.¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr (öl.

⁹⁶ Sevim Gelgeç, "*Bir Yöntem Olarak Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Meselesi -Muhammed Emin Şinkîti Örneği-*" (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 3.

⁹⁷ Şemsettin Karcı "*Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri ve Çağdaş Temsilcileri*"(Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 149.

⁹⁸ Şinkîti'nin vefatı sebebiyle el-Mücâdele sûresinden sonraki sûreler talebeleri tarafından tercüme edilmiştir. Bk. Erdoğan Baş, "Muhammed Emin Şinkîti" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/173. Ancak aynı metot takip edildiği için bu tefsir örnek olarak alınmıştır.

⁹⁹ Muhammed Emin Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru'l-Âlemi'l-Fevâid, 1980), 9/343-45.

¹⁰⁰ Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân*, 9/345.

¹⁰¹ Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân*, 9/354-68.

¹⁰² Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân*, 9/375.

¹⁰³ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, ed. Mehmet Okuyan (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2017), 1/42.

¹⁰⁴ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/42-44.

¹⁰⁵ Tirmizî, "Tefsir", 1. Müellif, hadisin "Hasen" olduğunu söylemiştir; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/136; Ebû Dâvûd, "İlim", 6; Ahmed, *Müsned*, 4/250, eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût isnadının zayıf olduğunu söylemiştir.

606/1210) Tirmizî'nin naklettiği hadisi şerh ederken, nehyedilen tefsirin hevâ ve hevese göre yapılan tefsir olduğunu, bunun bazen ilim ehli tarafından hasmına üstünlük sağlamak için bazen de cahil tarafından kendi görüşünü desteklemek için yapıldığını söylemiştir.¹⁰⁶ İbn Hacer'in (öl. 852/1449) tefsir için on beş alet ilminin bilinmesi gerektiğini söylemesi¹⁰⁷ ilimsiz ve duygulara esir olarak yapılan tefsirlerden sakınmak ve sakındırmak içindir.

Bayraklı, el-Alak sûresinin tefsirinde, bu sûrenin ilk olarak, Ramazan ayında, Kadir gecesinde, Nur Dağı Hira Mağarası'nda indiğini söylemiştir. Bunları delillendirmek için, el-Kadir sûresi 1, ed-Duhân sûresi 3 ve el-Bakara sûresi 185. âyetleri zikretmiştir.¹⁰⁸ Zikredilen âyetler, indiği geceyi ve ayı açıklamakla birlikte indiği dağı, mağarayı ve kime indiğini açıklamamaktadır. Açıklanmayan bilgileri müellifin zihni arka plandaki siyer ve hadis bilgilerinden yazdığı anlaşılmaktadır. Zira yine bu sûrenin tefsirinde Buhârî'nin "Vahyin Başlangıcı" kitabına dolaylı bir atıf yapması¹⁰⁹ yazarın âyetleri tefsir ederken, genel olarak hadisleri zikretmemekle birlikte, ilgili hadisleri okuduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda eğitimci olan müellif ilk beş âyetle ilgili açıklamalarında eğitime, 6. ve 7. âyetlerle ilgili insan psikolojisine, 8. ve 18. âyetlerle ilgili ise inanç özgürlüğüne değinmektedir. Son bölümde ise el-Alak sûresinden çıkarılacak ilkeleri zikrederek bu sûrenin tefsirini tamamlamaktadır.¹¹⁰ Bayraklı, el-Alak sûresinin onuncu âyetinde geçen "sallâ" (صلي) kelimesine namaz yerine neredeyse bütün tefsirlerin aksine¹¹¹ Allah'a yönelme manası vermiştir. Âlimlerin bu kelimeye namaz manasını verdiklerini doğru bulmadığını söylemiş ve bu sûrenin indiğinde namaz emrinin gelmediğini söylemiştir.¹¹² Bayraklı sûrenin sonunda emredilen secdenin ise müstakil bir ibadet olduğunu söylemiş ancak bu bilginin dayanağını söylememiştir. Son olarak Bayraklı, herhangi bir rivayet nakletmeksizin, kulun Allah'a en yakın olduğu zamanın secde olduğunu söylemiştir.¹¹³ Hatırlanacak olursa bu söz de yukardaki tefsirlerde rivayet olarak nakledilmişti. Bayraklı'nın "sallâ" (صلي) kelimesine rivayet ve dirâyet tefsirlerinde verilenin dışında farklı bir anlam vermesi doğru olmamıştır. Zira namaz için bu şekilde

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *Câmi' u'l-usûl li-ehâdîssi'r-Resûl*, 2/3.

¹⁰⁷ Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi' i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2010), 8/225.

¹⁰⁸ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/230.

¹⁰⁹ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/236.

¹¹⁰ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/230-247.

¹¹¹ İlk dönem tefsir kaynaklarının hepsi el-Alak sûresinin tefsirinde namaz konusuna değinmiş ve ilgili âyeti açıklarken Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'i namazdan nehyettiğini söylemiştir. Bk. Mücâhid b. Cebr, *Tefsirü Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselam (Mısır: Dâru'l-Fikir, 1989), 739; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türas, 2003), 4/763.

¹¹² Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/241.

¹¹³ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/246.

verilen bir anlam ilim sahibi olmayan kimseler için misal olabilmekte ve Kur'ân'ın tamamında geçen "sallâ" (صلي) kelimesine farklı anlamlar vererek namazı terk edebilmektedirler.¹¹⁴

Sonuç

Gerek Arap dilinin zenginliği gerek insan anlayışlarının farklı olması sebebiyle Kur'ân'ın farklı anlaşılması ve farklı şekillerde yorumlanması tabiidir. Bu farklılıklar Kur'ân'ın ve sünnetin çizdiği sınırlarda kalmak kaydıyla bir zenginlik olacaktır. Ancak bu farklılıklara hevâ ve heveslerin karışmasıyla yapılan yorumlarda Kur'ân'ın gösterdiği hedeften sapılması kaçınılmazdır. İşte bu noktada Hz. Peygamber'in konumu ve Kur'ân anlayışı hayati derecede öneme sahiptir. Bu önemi Kur'ân en güzel şekilde beyan etmiş, tarihi tecrübeler de açık bir şekilde göstermiştir. Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında hadisler göz ardı edildiği zaman, "Kur'ân böyle diyor" deyip metni bağlamından kopararak tevil edenler olduğu gibi, Hz. Peygamber'in uygulamalarını "bu Kur'ân'da yok" diyerek reddedenler de ortaya çıkmaktadır.

Hz. Peygamber, Kur'ân'daki emirlerin tamamen farklı yerlere çekilmesi tehlikesini söz ve fiilleriyle engellemiştir. Bu sebeple Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında Hz. Peygamber'in hayatı ve hadisleri vazgeçilmez kaynaklardır. Nitekim Kur'ân'ı hem rivayet hem dirayet yönünden tefsir eden müfessirler bundan geri kalmamışlardır. Burada incelenen geleneksel tefsirlerin hepsi Hz. Peygamber'in hayatına ve sözlerine yer vermişlerdir. Kur'ân'ın bizzat Hz. Peygamber'e inmesi ve onun bütün insanlığa en güzel örnek olarak takdim edilmesi sebebiyle Kur'ân'ın doğru anlaşılabilmesi, onun yaşantısı, duygu dünyası ve o âyetleri hayata aktarmasıyla yakından ilişkilidir. Bu bilgilere ise ancak hadisler aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsiri her zaman metni başka bir metinle açıklama şeklinde değildir. O, her bir âyeti hayatla buluşturarak onları hayatının bir parçası yapmış, onları adeta somutlaştırmış adeta yaşayan bir Kur'ân olmuştur. Zira ilk inen sûrelerde ifade edilen secdenin nasıl olacağı, namazın nasıl kılınacağı, kaç rekât olacağı ve abdest ile ilgili ayrıntılı bilgilere Kur'ân'da rastlanılmamaktadır. Bu bilgilere hadis kaynaklarından ulaşılabilmektedir.

İlk dönemlerden itibaren müfessirlerle muhaddisler farklı metotlar kullanmışlardır. Rivayetleri kabul ediş şartlarının farklı olması sebebiyle müfessirlerin aldığı bir rivayeti

¹¹⁴ Örneğin Kur'âniyyûn ekolüne mensup farklı kişiler namazın günde beş vakit yapılan amel olmadığını, her vakit kılmaya gerek olmadığını iddia etmiştir. Birışık, Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri, 419.

muhaddisler almayabilmektedirler. Aynı şekilde müfessirlerin belli bir sûre altında naklettiği bir rivayeti muhaddisler tamamen farklı bir başlık altında nakledebilmektedirler. Rivayet tefsirlerinde merfû, mevkuf ve maktû rivayetler sıkça kullanırken muhaddislerin tefsir bölümlerinde bunlar sınırlıdır. Örneğin el-Alak sûresi tefsirinde İmam Buhârî toplamda beş, Tirmizî iki, Nesâî üç rivayete yer vermiştir. Ancak müfessirlerin naklettikleri rivayetlerin birçoğu muhaddislerin oluşturdukları tefsir kitapları bölümlerinde yer almasa da farklı bölümlerde zikredilebilmektedir. İmam Mâturîdî'nin tefsirinde muhaddislerin tefsir bölümlerinde kullanmadıkları rivayetleri kullanması ve açıklamalarında farklı yönlere vurgu yapması, Zemahşerî'nin naklettiği bir rivayete temel hadis kaynaklarında ulaşılamaması özellikle dirâyet müfessirlerinin rivayetleri alma ve yorumlama ile muhaddislerin hadisleri alma ve yorumlama metotlarının birbirinden farklı olduğunu göstermesi açısından ayrıca dikkat çekicidir.

el-Alak sûresinde nakledilen rivayetlerin Hz. Âişe, Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs gibi ilk sûrenin nazil olduğu döneme şahit olmayan sahâbîlerden gelmesi, rivayetlerin sonraki nesillere hadis alanında uzmanlaşan kişiler tarafından nakledildiğini göstermektedir. Nitekim bu üç sahâbenin hadiste “Muksirûn” olarak nitelendirilen kimselerden olması bunu desteklemektedir. İlk dönemlerde Hz. Peygamber'in hadisleri yazdırmamasının bir takım sebepleri vardır. Bunlardan bazıları, Kur'an'ın üslûbunun öncelikli olarak zihinlere yerleşmesi, yazı malzemelerinin azlığı, Müslümanların baskı altında olması, eğitim öğretim faaliyetlerinin sistemli olarak Medine'de başlamasıdır. Bununla birlikte el-Alak sûresi Hz. Peygamber'in sünnetinin uygulamalı olarak sonraki nesillere ulaştığını göstermesi açısından önemli bir örnektir. Örneğin ilk dönemlerden itibaren abdest ve namaz gibi uygulamalar hem Hz. Peygamber hem sahâbe tarafından uygulanmaktadır. Ancak bunlarla ilgili Mekke'de hadislerin yazıldığına dair bir bilgi yoktur. Ancak Müslümanlar Medine'ye hicret ettikten sonra sistematik eğitim faaliyetleri başlamış ve Suffe'de birçok âlim yetişmiştir. Bunlar hem Hz. Peygamber'den hem diğer sahâbîlerden öğrendiklerini sonraki nesillere aktarmışlardır. Ayrıca namaz ve abdestin ayrıntıları hadis kitaplarında ayrı başlıklar altında büyük bölümler oluşturmuştur. Dolayısıyla hadis kitaplarının temizlik, abdest ve namaz bölümlerinde olan kısımlarını da yine hadis tefsir münasebeti çerçevesinde değerlendirmek gerekir. el-Alak sûresi örneğinde yapılan bu çalışma diğer sûreler özelinde yapıldığı zaman alana daha büyük katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça/Reference

- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 1983.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru cüz'i Amme*. Mısır: Matbatü Mısır, 1922.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût-Adil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akbaş, Mustafa Yasin. Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ata, Mehmet Mahfuz. "Tirmizî'nin Kur'an Tefsir Yöntemi (Ebvâbu't- Tefsir Özelinde)". Tefsir Araştırmaları Dergisi 6/6 (2022), 556-577.
- Azami, Mustafa. "Sünneti İnkâr Edenler", çev. Nuri Topaloğlu, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/4 (1987), 433-455.
- Bağdâdî, Hatîp. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Baş, Erdoğan. "Muhammed Emin Şinkîti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. ed. Mehmet Okuyan. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2017.
- Belhî, Mukâtil b. Süleyman. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türas, 2003.
- Bezzâr, Ebubekir Ahmed b. Amr el-. *Müsned*. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Birişik, Abdulhamit. *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Birişik, Abdulhamit. "Katâde b. Diâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Birişik, Abdulhamit. "Müfessir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/496-99. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'âniyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/428-429. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavgi'n-Necât, 2001.
- Bigiyef, Mûsâ Cârullah. *Kitabü's-sünne*, çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yay., 1998.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Çakın, Kamil. İlk Hicri Asırlarda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkârcılığı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân. *Müsned*. 4 Cilt. Suud: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.

- Erul, Bünyamin. *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hariciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/375-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Gelgeç, Sevim. Bir Yöntem Olarak Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Meselesi -Muhammed Emin Şinkîti Örneği-. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Güven, Şahin. "Kur'âniyyûn Ekolü -Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11 (2001), 385-408.
- Hatipoğlu, İbrahim. *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. *Hız. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Işık, Emin. "Alak Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/333-334. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İbn Ebî Şeybe, Ebubekir Abdullah b. Muhammed. *Musannef*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalanî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1970.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim. *Hadis Müdafaası*. çev. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifü'l-hadîs*. Riyad: Dâru İbnü'l-Kayyim, 2009.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *Sünen*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl li-ehâdîssi'r-Resûl*.(Beyrut: Mektebetü Dâru'l-Beyan, 2010).
- İlahi Bahş, Hadim Hüseyin. *Peygambersiz Kur'âncılar*. çev. Ahmet İyibildiren, İstanbul: Guraba Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Kahraman, Muhammed Şerif. "Hz. Osman'a (35/656) Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme". Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/1 (2020), 173-182.
- Kahraman, Ferruh. "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", Diyanet İlmî Dergi 49/1 (2013), 7-22.
- Kandemir, M. Yaşar. "Nesâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karcı, Şemsettin. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri ve Çağdaş Temsilcileri. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57.
- Kırbaşoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 1999.
- Koç, Mehmet Akif. İsnad Verileri Çerçevesinde erken Dönem Tefsir Faaliyetleri – İbn Ebî Hâtim (öl. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kur'ân Araştırmaları Grubu. *Uydurulan Din ve Kur'ân'daki Din*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 71. Basım, 2020.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/503. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mahzûmî, Mücâhid b. Cebr. *Tefsiru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdusselam. Mısır: Dâru'l-Fikir, 1989.
- Mansûr, Saîd. *Sünen*, thk. Sa'd b. Abdullah, Halid b. Abdurrahman. 3 Cilt. Riyad: Daru'l-Âlûka, 2012.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tevîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu, Mehmet Erdoğan. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Miras, Kamil. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 12 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım. 1974.
- Mizzî, Cemâlüddin Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Mübârekpûrî, Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nîsabûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim. *Müstedrek ale's-Sahîhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Nîsabûrî, Müslim b. Haccâc. *Sahîhi Müslim*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsü'l-Arabî, 1955.
- Okumuş, Mesut. "Hadis-Sünnet-Tefsir ilişkisi, İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet". ed. Bünyamin Erul. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Okulu Yay. 2019.
- Öztürk, Mustafa, Ünsal, Hadiye. "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü mâ Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-". *Eskiye* 26/Bahar (Mayıs 2013), 65-119.
- Sabırlı, Esat. "Tefsir Tarihinde Yerleşik Bir Kabulün Tahlil ve Tenkidi: İbn Teymiyye'ye Göre Hz. Peygamber (s.a) Kur'ân'ın Tamamını Tefsir Etmiş Midir?". *Marife* 17/2 (2017), 319-338.
- Sezgin, M. Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- Sürmeli, Mehmet. *Hz. Peygamber'in Kur'ân Anlayışı*. Ankara: MGV Yayınları, 2017.

- Suyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1974.
- Suyûtî Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sâkıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şakir. Mısır: Mektebe-i Halebi, 1940.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Şatıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa. *el-Muvafakât*. thk. Muhammed Mirabî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2017.
- Şinkîti, Muhammed Emin. *Edvâ'ü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 9 Cilt. Mekke: Dâru'l-Âlemi'l-fevâid, 2. Basım, 1980.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 26 Cilt. Kahire: Hicr, 2001.
- Tatar, Veli. "Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda Sosyo-Kültürel Etkenler (Nesâî'nin es-Sünen'i Örneği)". Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünen*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1996.
- Tokpınar, Mirza. "Abdurrezzak b. Hemmam ve Musannaf'ı". İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Türcan, Zişan. "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir-Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (Haziran 2010), 249-282.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişkinine Dair Düşüncelerin Hadis Musannefatına Yansımaları -Sahîhu'l-Buhârî Örneği-". *Diyanet İlmî Dergi*, 57/4 (2021), 1091-1114.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/440-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazıcı Ahmet. "Kur'âncılık Ekolünün İstidlâl Ettiği Âyetlerin Tahlili". *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 34-54.
- Yıldırım, Enbiya. *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*. Ankara: Takdim Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadislere Gerek Yok Söylemi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yılmaz, Zafer. *Nesâî ve Tefsirindeki Metodu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. ed. Murat Sülün, çev. Necdet Çağıl vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.